

تأثیر امام محمد غزالی بر جهان مالایی با تأکید بر مجمع الجزایر اندونزی^۱

محمودرضا اسفندیار^۲

گروه علوم انسانی، واحد اسلامشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

چکیده

این پژوهش در صدد است با بررسی سیر تفکر اسلامی، به تأثیرات امام محمد غزالی (د ۵۰۵) بر جهان مالایی به خصوص مجمع الجزایر اندونزی، به عنوان یکی از مهم ترین و پرجمعیت ترین مناطق مسلمان نشین جهان اسلام بپردازد. روش گردآوری داده ها کتابخانه ای و بر بنیاد منابع و گزارش های موجود، و روش پژوهش بر اساس تبیین کارکردی است. این پژوهش که در آن، چگونگی آشنایی مالاییان با غزالی و تاریخ و ابعاد گوناگون تأثیر او بر حوزه های مختلف فکر دینی خاصه کلام و تصوف و بر صوفیان و عالمان در مجمع الجزایر اندونزی از گذشته تا امروز بررسی شده، به این نتیجه دست یافته که از آغازین سال های اسلامی شدن این منطقه، افکار غزالی بر تکوین فرهنگ اسلامی در مجمع الجزایر اندونزی مؤثر واقع شد و حیات معنوی مالاییان نیز، از نظام تعلیم و تربیت دینی گرفته تا حوزه های اجتماعی، از اندیشه های وی بسیار متأثر گردیده است.

کلیدواژه ها: امام محمد غزالی، جهان مالایی، فرهنگ اسلامی، مجمع الجزایر اندونزی.

۱. تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۶/۳۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۹/۴

تحقیق فوق برگرفته از طرح پژوهشی «تأثیرات فرهنگی ایران اسلامی بر جنوب شرقی آسیا از سده هفتم/سیزدهم تا یازدهم/هفدهم میلادی» می باشد که با حمایت مالی معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه آزاد اسلامی واحد اسلامشهر به اجرا درآمده که در این جا از آن واحد دانشگاهی تقدیر و تشکر به عمل می آید.

۲. رایانامه: mresfandiar@gmail.com

۱. بیان مسأله

جهان مالایی یا مجمع‌الجزایر ملایو^۳، مالایی تبارها را که بیشتر مسلمان‌اند و در کشورهای برونی^۴ کنونی، اندونزی، مالزی، سنگاپور، تایلند جنوبی و فیلیپین زندگی می‌کنند، در خود جای داده‌است. امروزه جهان مالایی، مهم‌ترین کانون جمعیت مسلمانان جهان است. مجمع‌الجزایر اندونزی که مهم‌ترین بخش جهان مالایی است، مجموعه‌ای از جزایر (حدود ۱۷/۵۱۰ جزیره بزرگ و کوچک) است که در جنوب شرقی آسیا در اقیانوس کبیر قرار دارد. اندونزی را می‌توان بزرگ‌ترین مجمع‌الجزایر جهان دانست که بین دو خشکی، یعنی جنوب شرقی آسیا و استرالیا واقع شده‌است. این کشور در جزیره گینه نو یا پاپوا و هم‌چنین در جزیره بورنیو^۵ با مالزی هم‌مرز است.^۶

مجمع‌الجزایر اندونزی در فرایند اسلامی‌شدن این منطقه و تکوین فرهنگ و تمدن اسلامی در جهان مالایی نقش عمده‌ای ایفا کرده‌است. اولین کانون‌های گسترش اسلام در دو جزیره مهم این مجمع‌الجزایر یعنی سوماترا^۷ و جاوه^۸ شکل گرفت و با توجه به غنا و مرکزیتی که از حیث فرهنگی پیدا کرده بود، تمام جهان مالایی را تحت تأثیر خود قرار داد. اسلام در اواخر سده هفتم/سیزدهم و طی سده‌های هشتم/چهاردهم و نهم/پانزدهم، از مناطق مختلف هند و شبه جزیره عربستان به مجمع‌الجزایر اندونزی رسید و در شرایط متفاوتی نسبت به خاورمیانه و شبه قاره هند، در جنوب شرقی آسیا گسترش یافت. اگرچه فاتحان عرب و ترک اسلام را در خاورمیانه، هند و دیگر نقاط جهان گسترش دادند، اما در جنوب شرقی آسیا، صوفیان و بازرگانان این دین را تبلیغ و ترویج کردند. افزون بر این‌ها، برخلاف هند که اقلیتی از بومیان مسلمان شدند، تقریباً همه مالایان اسلام آوردند و به این

3. Melayu archipelago

4. Brunei

5. Borneo

6. Cf. Wheatley, 3/1213.

7. Sumatra

8. Java

ترتیب فرهنگ بومی جنوب شرقی آسیا، بنیان تمدن اسلامی این منطقه را شکل داد.^۹ مردم جزایر کنونی اندونزی در طول تاریخ برحسب ضرورت، با تاجران، دریانوردان و مسافرانی که شبکه‌های تجاری و بازرگانی سرزمین‌های جنوبی چین و شرق هند را تشکیل می‌دادند، در ارتباط بودند و به‌لحاظ اعتقادی و فرهنگی از آن‌ها تأثیر پذیرفتند. سنگ قبرهایی متعلق به مسلمانان از سده هفتم/سیزدهم در شمال سوماترا و شرق جاوه در اندونزی وجود دارد که از چنین ارتباطاتی حکایت می‌کند؛ شواهدی نظیر استفاده از واژه‌های عربی به‌ویژه در انتخاب القاب حاکمان محلی، حاکی از افزایش پذیرش اسلام در میان مردم بومی اندونزی است.^{۱۰}

هم‌چنین حمایت‌های سلطنتی از عالمان مسلمان در اموری مانند تألیف آثار دینی و ترویج تعلیم و تربیت اسلامی، در گسترش روزافزون اسلام در اندونزی مؤثر بوده‌است. از اوایل سده یازدهم/هفدهم، پذیرش و گسترش اسلام از سطح نخبگان فراتر رفت و همه جوامع مجمع‌الجزایر اندونزی را فراگرفت. مسلمانان در سوماترا، سولاوسی جنوبی^{۱۱}، کالیمانتان^{۱۲} (بورنئو) و جاوه در سده‌های دوازدهم/هجدهم و سیزدهم/نوزدهم به جد، به فراگیری علوم اسلامی مبادرت می‌ورزیدند و برای نیل به این مقصود، به سرزمین‌های دوردست اسلامی نظیر مکه و مدینه نیز سفر می‌کردند. این طلاب پس از گذراندن دوره‌های آموزشی، به موطن خود در مجمع‌الجزایر مالایی بازگشته، به تعلیم و تربیت دیگران همت می‌گماشتند. به این ترتیب علوم اسلامی از مکه، مدینه، یمن، شام و هند به مجمع‌الجزایر اندونزی راه یافت و مسلمانان جنوب شرقی آسیا با تأثیرپذیری از چنین الگوهای، توانستند شبکه‌های بومی اسلامی را گسترش دهند؛ برای نمونه در اوایل سده دوازدهم/هجدهم در جاوه مرکزی، متون نوشتاری در پرتو حمایت‌های سلطنتی، دنیای فکری جاوه‌ای‌ها را به‌طور

9. Cf. Lapidus, 467-469.

10. Cf. Milner, 34-45.

11. South Sulawesi

12. Kalimantan

خلاقانه‌ای با مسلمانان جهان اسلام مرتبط و آثار اسلامی بومی چشم‌گیری را متجلی ساخت.^{۱۳}

در این پژوهش مختصر، با نگاهی تاریخی سیر تأثیرگذاری غزالی و معرفی اندیشه او در جهان مالایی به‌خصوص در مجمع‌الجزایر اندونزی بر اساس تبیین کارکردی بررسی و نقش و اهمیت غزالی در تکوین علوم و فرهنگ اسلامی در این منطقه نشان داده شده‌است. دلیل تأکید بر مجمع‌الجزایر اندونزی، علاوه بر مطالب پیش‌گفته، این است که این مجمع‌الجزایر (به‌خصوص جزیره جاوه و سوماترا) از پیشینه فرهنگی بسیار غنی برخوردار بوده‌است. دلیل دیگر این است که بنابر باور پژوهشگران، اسلام از مجمع‌الجزایر اندونزی در سایر نقاط جهان مالایی منتشر شد و نخستین سلطنت‌های اسلامی نیز در این مجمع‌الجزایر شکل گرفت. به عبارت دیگر، در واقع مجمع‌الجزایر اندونزی از آغاز ظهور اسلام در این منطقه، کانون تأثیرگذار فرهنگ اسلامی در جهان مالایی بوده و تا امروز نیز اهمیت خود را از این حیث حفظ کرده‌است. نگارنده امیدوار است این مقاله که اولین پژوهش به زبان فارسی در این زمینه و گام کوچکی در این مسیر به شمار می‌رود، آغازی برای پژوهش‌های بعدی باشد.

۲. پیشینه تحقیق

درباره تأثیر امام محمد غزالی بر جهان مالایی خاصه مجمع‌الجزایر اندونزی، تا کنون پژوهشی مستقل به فارسی صورت نگرفته، اما به زبان‌های دیگر خاصه مالایی و انگلیسی آثاری چند به‌رشته تحریر درآمده‌است. مهم‌ترین تک‌نگاری و تنها پژوهش مستقل درباره تأثیر غزالی بر جهان مالایی، اثر نورمن سعید با عنوان «آثار غزالی و تأثیر آن بر اسلام در اندونزی»^{۱۴} است. در این اثر که در اصل رساله کارشناسی ارشد وی در دانشکده مطالعات

13. Fealy, Hooker and White, 42.

14. Said, Nurman, *AlGhazālī's works and their influence on Islam in Indonesia*, A Thesis Submitted to the Faculty of Graduate Studies and

اسلامی دانشگاه مک‌گیل کانادا بوده، مؤلف به شکل جامعی به تأثیر کتاب‌های غزالی بر اسلام اندونزیایی پرداخته و در پیشینه پژوهش که به پیش از تشکیل کشور اندونزی بازمی‌گردد، تصویری تاریخی از نقش غزالی در روند شکل‌گیری تفکر اسلامی در مجمع الجزایر اندونزی به‌دست داده‌است. این اثر بیش از آن‌که به تحلیل جایگاه و ژرفای تأثیر غزالی در فرهنگ اسلامی اندونزی بپردازد، به نگاهی تاریخی، گذرا و سطحی بسنده کرده و بررغم کوشش نویسنده، نتوانسته است ابعاد مختلف شخصیت علمی و معنوی غزالی را در شکل‌گیری علوم اسلامی به‌خصوص فقه و کلام و تصوف در این منطقه به‌خوبی نشان دهد.^{۱۵} دومین اثر مهم مقاله‌ای است از گیزا جهنیچن با عنوان «اندیشه‌های غزالی درباره تأثیر موسیقی و آواز بر قلب و بدن و تأثیر آن‌ها بر جامعه مالزی امروزی»^{۱۶} که مؤلف در آن به توضیح دیدگاه غزالی درباره تأثیر موسیقی و آوازخوانی بر جسم و جان انسان و نیز اثرگذاری اندیشه‌های غزالی بر جامعه معاصر مالزی پرداخته‌است. این مقاله از این حیث که نشانگر تأثیر غزالی در حوزه‌های گوناگون جامعه معاصر مالایی است، واجد اهمیت است.

۳. آشنایی مالایی‌ها با غزالی و نقش و اهمیت او در تکوین اسلام مالایی

با گسترش تمدن و فرهنگ اسلامی در جنوب شرقی آسیا به‌خصوص جهان مالایی، ادبیات دینی و عرفانی اسلامی که عمدتاً به خط عربی (خط جاوی) و زبان مالایی بود، نقش مهمی

Research Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts, Institute of Islamic Studies, Mc Gil University: Montreal, 1992.

۱۵. سعید از رساله فوق، مقاله‌ای با عنوان ذیل استخراج کرده که در برخی موارد در این مقاله راه‌گشا بوده‌است.

See: Idem, "The Significance of al-Ghazali and His works for Indonesian Muslims; A preliminary Study", *Studia Islamika*, 1996/3:21-45.

16. Jähnichen, Gisa, "Al-Ghazali's Thoughts on the Effects of Music and Singing upon the Heart and the Body and their Impact on Present-Day Malaysian Society", *International Journal of Humanities and Social Science*, Vol. 2, No. 9, May 2012.

در گسترش اسلام ایفا کرد. نظام سنتی تعلیم و تربیت اسلامی بر بنیاد فرهنگ هندویی و بودایی شکل گرفت و مراکز آموزشی مانند پوندوک^{۱۷}، پسنترن^{۱۸} و سورائو^{۱۹} کانون آموزش-های اسلامی به نوجوانان و جوانان مالایی شد. اسلامی که بیشتر در این مناطق گسترش یافت، اسلامی عرفانی بود که طریقه‌های تصوف، به‌ویژه از سرزمین‌های عربی و شبه قاره هند در آن نقش مهمی داشتند. نکته حائز توجه این است که اصولاً در جهان مالایی تمایز روشنی میان تصوف و دیگر علوم اسلامی مانند فقه، کلام، تفسیر نمی‌توان دید. از این‌رو مشایخ طریقت و صوفیان در عین حال از نظر دینی و فقهی عالمان بزرگ این منطقه نیز به-شمار می‌رفته‌اند. به این ترتیب در اسلام مالایی، غزالی شخصیت منحصر به فردی به‌شمار آمد که واجد همه ابعاد اسلام از کلام گرفته تا تصوف بود و چنان‌که خواهیم دید، هیچ شخصیت اسلامی دیگری موقعیت و جایگاه او را پیدا نکرد.

اندیشه‌های امام محمدغزالی همراه با گسترش اسلام، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین منابع تعالیم اسلامی، به‌تدریج و در دو مرحله، در جهان مالایی گسترش یافت؛ مرحله نخست از سده نهم/ پانزدهم با جریان تبلیغ اسلامی به دست مبلغان غیربومی، نظیر ولی سونگو^{۲۰} (اولیای نه‌گانه جاوی) که بر ابعاد عرفانی و صوفیانه اسلام تأکید می‌کردند- و مرحله دوم که از سده یازدهم/ هفدهم آغاز شده و تا کنون ادامه یافته‌است. در واقع مسلمانان مالایی پس از بازگشت از کانون‌های آموزش اسلامی مانند مکه و مدینه، به تبلیغ اسلام و ترویج اندیشه عارفان و عالمان مسلمان پرداخته‌اند.^{۲۱}

نخستین مبلغانی که اسلام را در مجمع‌الجزایر اندونزی به‌ویژه جاوه تبلیغ کردند، ولی سونگو بودند. اصطلاح ولی سونگو مرکب از دو واژه «ولی» (در این جا به معنای قدیس و

17. pondok
18. pesantren
19. surau
20. Wali Songo
21. Said, 27.

ولی) و واژه جاوی «سونگو» (به معنای نُه تن) است و به اولیای نه‌گانه که بنیان‌گذاران اسلام در جاوه به‌شمار می‌روند، اطلاق می‌شود. آثار و متون جاوی اسلام آوردن نخستین جاوه‌ای‌ها را حاصل فعالیت ولی سونگو می‌داند. اسامی این نه تن در این آثار متفاوت است و حتی در برخی از این متون شمار آن‌ها به ده تن نیز می‌رسد. نام این اولیا سونان امپل-دنتا^{۲۲} (د ۱۴۸۱/هـ ۸۸۵)، سونان گیری^{۲۳} (د ۱۵۰۶/هـ ۹۱۱)، سونان بونانگ^{۲۴} (د ۱۵۲۵/هـ ۹۳۱)، سونان مورییا^{۲۵} (د ۱۵۶۰/هـ ۹۶۷)، سونان کالی‌جاگا^{۲۶} (د ۱۵۱۳/هـ ۹۱۸)، سونان سیتی‌جنار^{۲۷} (د ۱۵۱۷/هـ ۹۲۲)، سونان دراجات^{۲۸} (د ۱۵۲۲/هـ ۹۲۸)، سونان قدس^{۲۹} (د ۱۵۵۰/هـ ۹۵۶)، سونان گونونگ‌جاتی^{۳۰} (د ۱۵۶۸/هـ ۹۷۵)، و دهمین ولی به نام سونان بیات^{۳۱} (د ۱۵۱۲/هـ ۹۱۷) است. هرکدام از این اولیا نام عربی نیز داشتند. برخی از ولی سونگو، از نژاد جاوه‌ای بوده‌اند؛ هم‌چنین گفته شده‌است که بسیاری از آنان نظیر سونان گیری و سونان بونانگ در مالاکا تحصیل کردند و برخی دیگر نیز به تجارت اشتغال داشتند. گیری فرزندخوانده بانویی بازرگان، بیات شاگرد بانویی برنج‌فروش و کالی‌جاگا علاف (علف فروش) بود.^{۳۲} ولی سونگو از آثار غزالی تأثیر گرفته بودند. سونان بونانگ که رساله‌ای درباره تعالیم اسلامی نوشت، در آن، به‌کرات به احیاء العلوم غزالی ارجاع داد. سونان بونانگ و سونان گیری در ایامی که در مالاکا به یادگیری علوم اسلامی از عالمان عرب،

22. Sunan Ampel- Denta

23. Sunan Giri

24. Sunan Bonang

25. Sunan Murja

26. Sunan Kalijaga

27. Sunan Sitijenar

28. Sunan Drajat

29. Sunan Kudus

30. Sunan Gunungjati

31. Sunan Bayat

32. Cf. Fox, 3/1415; Ricklefs, 11-12.

ایرانی و هندی مشغول بودند، با تعالیم غزالی آشنا شدند.^{۳۳}

پسنترین^{۳۴} (مدرسه سنتی اسلامی)، یکی از مهم‌ترین کانون‌های انتقال اندیشه‌های غزالی در مجمع‌الجزایر اندونزی بوده و در آن‌ها آثار غزالی تدریس می‌شده‌است. پسنترین واژه‌ای جاوی و در لفظ به معنای محل سنتی^{۳۵} (شاگرد) است و در اصطلاح به محل اقامت و آموزش شاگردان اشاره دارد. در پسنترین، شاگردان به فراگیری علوم اسلامی از جمله تصوف مشغول می‌شوند و زندگی بر اساس اصول و قواعد دینی را تجربه می‌کنند.^{۳۶} سونان گیری را مؤسس نخستین پسنترین در منطقه گیری^{۳۷} در ۱۴۸۶/هـ/۸۹۰ در جاوه دانسته‌اند.^{۳۸} اسلام از همین مرکز به بسیاری از نقاط مجمع‌الجزایر اندونزی راه یافت؛ چراکه علاقه‌مندان علوم دینی از سراسر مجمع‌الجزایر به این مدرسه می‌آمدند. از مهم‌ترین منابع درسی این مدرسه، احیاء علوم الدین و بدایة الهدایه غزالی بوده‌است. عبدالرحمان وحید (د ۱۳۸۸ش/ ۲۰۰۹)، متفکر اندونزیایی گفته‌است بدایة الهدایه را باید معتبرترین اثر درباره تصوف سنتی دانست که سده‌ها در پسنترین حکم‌فرمایی کرده‌است. تدریس این اثر غزالی افزون بر پسنترین، در دیگر مدارس سنتی اسلامی نظیر سورائو^{۳۹} نیز معمول بوده‌است.^{۴۰}

در سده یازدهم/هفدهم و دوازدهم/هجدهم، میان آن دسته از علمای دینی که با تکیه بر آثار غزالی مدافع سرسخت عرفان متشرعانه بودند و صوفیانی که می‌کوشیدند عقاید عرفانی اسلامی را با اندیشه‌ها و مناسک آیین‌های هندو و بودا تلفیق کنند، به‌خصوص درباره وحدت وجود بحث‌هایی درگرفت که سبب سردرگمی دینی مسلمانان مالایی شد. این

33. Said, 29.

34. Pesantren

35. Santri

36. Denny, 8/296.

37. Giri

38. Azra, 1997:163.

۳۹. سورائو (Surau) مرکز عبادی و آموزشی اسلامی که بیشتر در مناطق غربی سوماترا دایر بوده‌است.

40. Said, 27-28, 35.

موضوع توجه عالمان و صوفیان مکه و مدینه را نیز جلب کرد؛ چنان‌که ابراهیم کورانی (د ۱۱۰۲/هـ/۱۶۹۰)، با تألیف آثاری کوشید به مشکلات دینی مردم در این باب پاسخ گوید. به نظر می‌رسد که در اواخر سده یازدهم/هفدهم، اصلاح دینی و مبارزه با آنچه از نظر عالمان دینی در تعالیم صوفیان بدعت شمرده می‌شد، توسط عالمان و صوفیانی مانند احمد قشاشی (د ۱۰۷۱/هـ/۱۶۶۰)، ابراهیم کورانی و عبدالکریم سمان (د ۱۱۸۹/هـ/۱۷۷۵) که در مدارس دینی مکه و مدینه تحصیل و تدریس کرده بودند، به جنوب شرقی آسیا راه یافت.^{۴۱} در واقع جریان اصلاح دینی در این مناطق، بیش از هر کسی تحت تأثیر غزالی بود. اقبال عالمان مالایی به غزالی، بر نوع اسلامی که در این مناطق ترویج می‌شد، تأثیر چشم‌گیری گذاشت. چنین اقبالی به غزالی فقط به جنوب شرقی آسیا اختصاص نداشت؛ بلکه یکی از مشخصه‌های جریان‌های تصوف اصلاح‌گرا^{۴۲} در شبه جزیره عربستان، آفریقا، هند و دیگر نقاط جهان اسلام در سده دوازدهم/هجدهم بود.^{۴۳}

فرایند آشنایی مالایی‌ها با غزالی در اواخر سده سیزدهم/نوزدهم که شمار قابل توجهی از مسلمانان مالایی امکان رفتن به حج را پیدا کردند، افزایش یافت. در این میان، شماری از علاقه‌مندان به فراگیری علوم اسلامی، از فرصت حج استفاده می‌کردند و نزد عالمانی که در مکه و مدینه حلقه درس داشتند، حاضر و با ابعاد مختلف اسلام از جمله تصوف آشنا می‌شدند. در برخی از این مراکز، تعالیم صوفیانه بر اساس آثار غزالی تعلیم داده می‌شد. طلاب مالایی که پس از سال‌ها تحصیل در مکه و مدینه به موطن خود باز می‌گشتند، به ترویج و تعلیم علوم اسلامی می‌پرداختند و به این ترتیب، اندیشه‌های غزالی بیش از پیش در

41. Azra, 1997:170-172; Knysh, 287; Van Bruinessen, 706.

۴۲. جریان اصلاح‌گرایی دینی از گرایش‌های مهم در تفکر اسلامی در این منطقه است که تحت تأثیر اصلاح‌گرایان و سلفیان عمده‌تای مصری نظیر عبده و رشید رضا شکل گرفته است و به زعم خود در پی زدودن اسلام از خرافات است. اما جریان اصلاح‌گرا در تصوف در پی آن است که تصوف را از هرگونه انحراف و بدعت بپیراید و تعالیم آن را با شریعت منطبق سازد.

43. Feener, 2015:4 (2)/266.

میان جوامع مالایی انتشار یافت.^{۴۴}

۴. تأثیر غزالی بر صوفیان و عالمان مالایی

آراء و اندیشه‌های امام محمدغزالی بر شماری از صوفیان و عالمان سوماترایی به‌خصوص از سده دهم/ شانزدهم آشکارا تأثیرگذار بوده است.

۴. ۱. حمزه فنصوری (د ۱۵۹۰/هـ ۹۹۸): عارف و ادیب مالایی در سده دهم/ شانزدهم. او نویسنده‌ای پرکار و اندیشمندی مهم بود که بر سنت فکری و اعتقادی زمان خویش تأثیر بسیاری گذاشت. فنصوری در عرفان نظری، به‌شدت تحت تأثیر آراء عرفانی مکتب ابن عربی بود. آثار فنصوری نشان می‌دهد که وی از اصطلاحات و مفاهیم عرفانی عارفان بزرگی نظیر غزالی، ابن عربی، مولوی و جامی، به‌خصوص لویح، نیز بهره برده است.^{۴۵} تأثیرپذیری فنصوری از غزالی بیشتر از حیث جایگاه و اهمیت شریعت در تصوف بوده است. او سیر و سلوک الی الله را چهار مرحله می‌داند که به ترتیب عبارت است از شریعت، طریقت، حقیقت و معرفت. فنصوری تأکید می‌کند که هر گاه سالک از شریعت غفلت کند، گمراه خواهد شد.^{۴۶}

۴. ۲. نورالدین رانیری (د ۱۶۵۷/هـ ۱۰۶۸): صوفی، فقیه، متکلم، نویسنده، تاریخ‌نگار، واعظ و سیاستمدار مسلمان مالایی در اوایل سده یازدهم/ هفدهم. او نیز از جمله شخصیت‌های متأثر از آراء غزالی است. او مدافع تصوف راست‌آیین و مخالف وحدت وجود در جهان مالایی و از مهم‌ترین شخصیت‌های این جریان است که در روند اسلامی‌شدن این منطقه نقش مهمی داشته و تألیفات فراوان وی، از شروح و تفاسیر دینی تا آثار مفصل تاریخی، بر غنای ادبیات مالایی افزوده است.^{۴۷} به نظر می‌رسد نورالدین رانیری

44. Said, 33.

45. al-Attas, 1961:23; Knysh, 286.

46. al-Attas, 1970:14.

47. Gin, 3/986-987; Azra, 2004:65, 67.

تأثیر بسیار زیادی از اندیشه‌های غزالی به‌خصوص از کتاب المقصد الاسنی فی شرح اسماء الله الحسنى و احیاء علوم الدین گرفته‌است.^{۴۸} تعصب رانیری در دفاع از اسلام سنتی^{۴۹} و مخالفتش با آنچه بدعت می‌دانست (به‌خصوص نظریه وحدت وجود) را نشان تبعیت خالصانه او از غزالی دانسته‌اند. گفتنی است رانیری همانند غزالی پیرو مکتب فقهی شافعی و مکتب کلامی اشعری بود.^{۵۰} او در نگارش اثر مهم و مفصلش به نام بستان السلاطین - که از مهم‌ترین منابع تاریخی متقدم جهان مالایی است و سهم بسزایی در تاریخ‌نگاری اسلامی و مالایی داشته - از آراء غزالی الهام گرفته‌است. بستان السلاطین، دایرةالمعارفی هفت جلدی، شامل چهل بخش در الهیات و تاریخ است که در ۱۶۳۸/هـ ۱۰۴۸ به فرمان سلطان اسکندر ثانی نوشته شد. جلد اول آن در آفرینش قلم، لوح و نور محمد صلی الله علیه و آله و سلم و جلد دوم تاریخ ایران، یونان و عرب پیش از اسلام تا حادثه قتل حلاج و سپس تاریخ سلاطین هند و مالاکا و پاهانگ و آچه است. پنج جلد دیگر به سبک نصیحة الملوک غزالی است. رانیری پنج جلد دیگر این مجموعه را با پیروی از نصیحة الملوک غزالی برای راهنمایی درباریان، به نگارش درآورده‌است.^{۵۱}

در اواخر سلطنت اسلامی جوهور-ریائو^{۵۲} (حک. ۹۳۴-۱۳۳۱/هـ ۱۵۲۸-۱۹۱۳) شماری از حاکمان جوان با الهام از آثار غزالی، به‌خصوص نصیحة الملوک، کوشیدند تا همانند یک حاکم آرمانی مسلمان رفتار کنند و زمینه اجرای تمامی احکام دینی را که به زعم

48. Cf. al- Attas, 1986:16-17.

۴۹. اسلام سنتی خود را وارث فرهنگ اسلامی و دیرپای این منطقه می‌داند و در واقع باید آن را اسلام اندونزیایی، یعنی اسلامی که آمیخته با فرهنگ بومی است و بسیار رنگ و بوی عرفانی و صوفیانه دارد، دانست. نباید فراموش کرد که در جریان اسلام سنتی نیز گرایش‌های گوناگونی وجود دارد.

50. al- Attas, 1986:13.

51. Hamid, 207, 227; Hooker, 2009:343-344.

۵۲. سلطنت اسلامی جوهور-ریائو (Johor-Riau) مجمع الجزایر ریائو- لینگا در سواحل شرقی سوماترا و ورودی جنوبی تنگه مالاکا قرار داشت.

آنها موجب تحقق زندگی سعادت‌مندانه می‌شد، در ریائو به وجود آوردند.^{۵۳}

۳.۴. عبدالصمد پالمبانی^{۵۴} (د ۱۲۰۳ هـ / ۱۷۸۹): صوفی و عالم نامدار و مهم‌ترین معرف غزالی و مترجم آثارش در جهان مالایی. پالمبانی در پالمبانگ^{۵۵} (در جنوب سوماترا^{۵۶}) در اندونزی به دنیا آمد. پدرش عبدالله از عالمان عرب یمنی‌الاصل بود که در پالمبانگ علوم اسلامی را تعلیم می‌داد.^{۵۷} پالمبانی پس از تحصیلات مقدماتی، برای تعلیم علوم اسلامی راهی مکه و مدینه شد. او علی‌رغم علاقه زیادش به موطن خود، سوماترا، در حرمین ماندگار شد و اندیشه‌های او را شاگردانش در جهان مالایی رواج دادند.^{۵۸}

عبدالصمد در زبید یمن به تصوف گرایید و بیشتر وقتش را به مطالعه و تدریس احیاءالعلوم غزالی اختصاص داد. او چنان شیفته این کتاب بود که همگان را به انس با آن فرامی‌خواند.^{۵۹} پالمبانی را باید متخصص احیاءالعلوم دانست. او چندین کتاب از جمله فضایل الاحیاء للغزالی درباره احیا نوشت. می‌دانیم که پیش از این، صوفیان و عالمان مالایی در آثارشان از کتاب‌های غزالی استفاده می‌کردند، اما پالمبانی احیاءالعلوم را مبنای آثارش قرار داد. اقبال وسیع به تصوف غزالی در مجمع‌الجزایر اندونزی را باید تا حد زیادی حاصل کوشش پالمبانی دانست. مهم‌ترین آثار پالمبانی که به‌گسترده‌گی در مجمع‌الجزایر اندونزی انتشار یافت، دو کتاب است که ارتباط وثیقی با آثار غزالی دارد، یکی هدایة السالکین فی سلوک مسلک المتقین و دیگری سیر السالکین الی عبادة رب العالمین. این هر دو چون به زبان مالایی نوشته شده‌اند، مخاطبان گسترده‌ای در جهان مالایی پیدا کرده-

53. Cf. Hooker, 1995:8/490; *the Indonesia Reader*, 109,112.

54. Abd al-Samad al-Palimbani

55. Palembang

56. Sumatra

57. Khan, 184-185; Riddell, 184.

58. Azra, 1996:143; Feener, 2004:190.

۵۹. عبدالرحمن بن سلیمان الأهدل، ۵۳.

هدایة السالکین بیشتر به تفسیر عرفانی از احکام شریعت مربوط است. پالمبانی خاطرنشان کرده که این کتاب ترجمه بدایه الهدایه غزالی است. البته مناسب‌تر این است که این اثر را اقتباسی از بدایة الهدایه بدانیم، چنان‌که پالمبانی، خود نیز می‌گوید: «این کتاب چند موضوع از بدایة الهدایه غزالی را به زبان جاوی عرضه داشته‌است و در عین حال چند موضوع مناسب حال را که در کتاب بدایة الهدایه موجود نیست، توضیح داده‌است».^{۶۱} پالمبانی با این‌که بیشترین بهره را از کتاب بدایة الهدایه غزالی برده، در عین حال از دیگر آثار غزالی نظیر احیاء علوم الدین، منهاج العابدین و الاربعین فی اصول الدین نیز استفاده کرده است. از بسیاری جهات سیرالسالکین پالمبانی، تفصیل بیشتر و جزئی‌تر تعالیم هدایة السالکین است. به گفته پالمبانی سیرالسالکین برگردانی است از لباب احیاء علوم الدین (خلاصه احیاء العلوم که احمد، برادر ابوحامد فراهم آورده بود). اما سیرالسالکین به معنای دقیق کلمه، ترجمه لباب احیاء نیست. پالمبانی در سیرالسالکین همانند هدایة السالکین، مطالبی را از آثار اندیشمندانی مانند ابن عربی، جیلی، شعرانی، برهانپوری، قشیری، کورانی، نابلسی، سمانی و ... افزوده‌است.^{۶۲}

احیاءالعلوم غزالی جایگاه مهمی را در نظام فکری صوفیان اصلاح‌گرای هم‌روزگار عبدالصمد به خود اختصاص داد و همان‌طور که از آثار عبدالصمد_ که اغلب تفسیرها و شرح و بسط‌های او از کتاب‌های غزالی به زبان مالایی است_ هویداست، وی شخصیت محوری جریان اصلاح تصوف در جهان مالایی عصر خود بود.^{۶۳}

۴. ۴. داود بن عبدالله ابن ادريس فطانی (د ۱۲۶۵هـ/۱۸۴۷): از نخستین معرفان

غزالی به جهان مالایی. داود فطانی علاوه بر ترجمه آثار غزالی به مالایی، در تألیفات خود،

60. Cf. Azra, 1996:143; Hamid, 215.

۶۱. الفلمبانی، ۱-۲.

62. Azra, 2004:130-131.

63. Feener, 2015:4(2)/266.

از منهاج العابدین الی جنة رب العالمین، نوشته غزالی بهره بسیار برد.^{۶۴}

۴. ۵. محمد بن عمر نوای جاوی^{۶۵} (د ۱۲۹۶/هـ/۱۸۷۹): از علمای جاوی الاصل و شارح آثار غزالی. او که بیشتر عمرش را برای تعلیم و تعلم علوم اسلامی در مکه گذراند، با نگارش کتاب مراقی العبودیه: شرح علی بدایة الهدایة للإمام الغزالی یا شرح مراقی العبودیه به زبان عربی سهم مهمی در آشنایی مالایی‌ها با غزالی داشت. این اثر که در ۱۲۹۸/هـ/۱۸۸۱ در مصر انتشار یافت، همان‌طور که از نامش بر می‌آید، شرحی بر بدایة الهدایة غزالی است.^{۶۶}

۴. ۶. شیخ محمد دحلان (د ۱۳۳۰/ش/۱۹۵۲): او اهل کدیری^{۶۷} در شرق جاوه بود و بر منهاج العابدین غزالی شرحی به عربی به نام سراج الطالبین: شرح علی منهاج العابدین الی جنة رب العالمین نوشت.^{۶۸}

۵. تأثیر غزالی در شکل‌گیری نظام تعلیم و تربیت اسلامی

غزالی برای مسلمانان مالایی اسوه و نمونه مسلمانی آرمانی بوده است. شخصیت منحصر به فرد غزالی از حیث فقهی، کلامی و عرفانی موجب شد که مسلمانان مالایی، عالم اشعری را تنها زمانی کامل بدانند که در سه جنبه کلام، فقه و تصوف به کمال رسیده باشد.^{۶۹} این ویژگی جهان مالایی را نسبت به دیگر نقاط جهان اسلام که اغلب میان فقه و کلام و تصوف (و به تبع فقیه و متکلم و صوفی) خط فاصل و تمایز آشکاری وجود دارد، متمایز

64. Feener, 2015:4(2)/266.

65. Muhammad b. Umar Nawawi al-Jawi

66. Said, 32.

67. Kediri

۶۸. نک. دحلان، احمد بن زینی، سراج الطالبین: شرح علی منهاج العابدین شرح العلامة السید علی منهاج العابدین الی جنة رب العالمین للامام حجت الاسلام ابی حامد محمد بن محمد الغزالی، بیروت - لبنان، ۱۴۲۶ق/م. ۲۰۰۵.

69. Mohd Fakhrudin bin Abdul Mukti, 28/67.

ساخته است. در حقیقت روح تعلیم و تربیت سنتی در جهان مالایی، بیشتر تحت تأثیر غزالی بعد عرفانی و صوفیانه پیدا کرده است. در واقع مراکز آموزش دینی در بستر سنت تصوف شکل گرفت و به همین دلیل همواره در کنار تعلیم علوم دینی مانند قرانت و تفسیر قرآن، حدیث، فقه و کلام، تصوف و عرفان عملی جزو جدانشدنی نظام تعلیم و تربیت دینی در این مراکز بود. تا پیش از گسترش جریان اصلاح‌گرایی دینی و گرایش‌های وهابی در جهان مالایی، علوم دینی از تصوف جدایی نداشت و عالمان و رهبران مراکز مدارس دینی، اغلب از مشایخ طریقت‌های عرفانی به‌شمار می‌رفتند.

۶. جایگاه غزالی در دوره معاصر

امروزه مؤسسه‌هایی مانند دانشگاه غزالی^{۷۰} در جنوب جزیره سولاوسی^{۷۱} اندونزی، به ترویج تعلیم غزالی متناسب با اقتضائات دوره معاصر می‌پردازند. در جاوه مرکزی، پسنترینی مشهور به احیاء علوم الدین^{۷۲} وجود دارد که در ۱۳۰۷ ش/۱۹۲۹ بنیان نهاده شده و بر مطالعه آثار غزالی متمرکز بوده است. مؤسسه دیگری به نام انجمن تعلیم غزالی^{۷۳} را که به مرکز اسلامی غزالی مشهور است، کیایی حاجی عبدالله بن نوح (د ۱۳۶۵ ش/۱۹۸۷) متفکر مهم اندونزیایی و مترجم شماری از آثار غزالی به مالایی بنیان نهاد. انجمن تعلیم غزالی، سازمان بزرگی است که شعباتی در مناطق مختلف اندونزی دارد. هم‌چنین اداره امور دینی اندونزی در سال ۱۳۴۸ ش/۱۹۷۰ در جاکارتا، بنیاد احیاء علوم الدین^{۷۴} تأسیس کرد.

70. Universitas AI-Ghazali

71. Sulawesi

72. محبوبیت کتاب احیاء علوم الدین موجب شده است که با نام آن، مراکز و منشورات متعددی تأسیس و منتشر شود. شاید مبالغه نباشد اگر بگوییم پس از ترجمه این کتاب به زبان مالایی، هیچ کتابی در مجمع الجزایر اندونزی به اندازه احیاء خوانده و تجدید چاپ نشده است.

73. Majelis taklim al-Ghazli

74. Yayasan Ihya Ulumiddin

این بنیاد ماهنامه‌ای با عنوان احیاء علوم الدین منتشر می‌کرد.^{۷۵}

سید محمد نقیب العطاس (۱۳۱۱ش/۱۹۳۳-)، اسلام‌شناس، فیلسوف مالزیایی و بنیان‌گذار مؤسسه بین‌المللی اندیشه و تمدن اسلامی^{۷۶} صاحب کرسی غزالی در این مؤسسه بود و پس از او عثمان بکر (۱۳۲۴ش/۱۹۴۶-)، اندیشمند برجسته مالزیایی جانشین وی شده‌است.^{۷۷}

در دوره معاصر، شماری از اندیشمندان بزرگ مالایی، تحت تأثیر غزالی به نگارش آثار مختلفی پرداخته‌اند؛ از جمله مهم‌ترین آن‌ها باید به حاجی کریم امرالله معروف به حمکا^{۷۸}، دانشمند و مفسر برجسته اندونزیایی اشاره کرد. او اظهار داشته که برای نوشتن آثارش به کرات به آثار غزالی مراجعه کرده‌است. او به تأسی از غزالی، بر نقش مهم شریعت در سیر و سلوک تأکید می‌کند. حمکا در کتاب تصوف مدرن^{۷۹}، درصدد تبیین سعادت کامل بشر در دنیا و آخرت است و به همین منظور از کتاب کیمیای سعادت غزالی بهره گرفته‌است. هم‌چنین در دانشگاه‌های مختلف اندونزی و مالزی، رساله‌های مختلفی در مقطع کارشناسی ارشد و دکتری درباره آثار و اندیشه‌های غزالی نوشته شده‌است.^{۸۰}

جایگاه غزالی در نظام اخلاقی مالایی‌ها هم بسیار قابل ملاحظه است؛ مشهور است که یکی از اندیشمندان و مورخان معروف مالایی به نام راجا علی حاجی (۱۲۲۲هـ/۱۸۰۸- ۱۲۸۹هـ/۱۸۷۳) در رفتار با دخترانش، تحت تأثیر حدیثی بود که غزالی^{۸۱} در ستایش مقام

75. Said, 40-41.

76. International Institute of Islamic Thought and Civilisation

77. Cf. Official Website of International Islamic University Malaysia.

78. Hamka

79. Cf. Hamka, 14, 16, 18, 41, 158.

80. Cf. Said, 36, 40.

۸۱. غزالی چند حدیث با این مضامین را در احیاء علوم الدین نقل کرده‌است. از جمله آن‌ها می‌توان به این حدیث اشاره کرد: «پیغامبر فرمود: من کان له ابنة فادّبها و احسن تأدیبها و غذاها فأحسن غذاها و أسبغ علیها من النّعمة الّتی أسبغ الله علیها کانت له میمنة و میسرة من التّار إلى الجنّة؛ هر که را دختری باشد و او را آداب آموزد و نیکو آموزد، و غذا دهد و نیکو غذا دهد، و پیرورد و نیک پرورد، او را نیک برخوردار کند از نعمتی که خدای تعالی وی را

زن و ارزش دختر برای پدر نقل کرده بود.^{۸۲} هم‌چنین در پژوهشی نسبتاً جدید، روان‌شناسان به بررسی تأثیر توصیه‌های اخلاقی امام محمد غزالی بر دانش‌آموزان دبیرستانی چند شهر مالزی در مهارخشم پرداختند.^{۸۳}

تحقیق دیگری هم درباره نظرات غزالی صورت گرفته که در آن به حرمت موسیقی و سماعی که در خدمت لذات نفسانی است و حلیت موسیقی و سماعی که موجب تقرب انسان به خدا و حلال است، پرداخته شده و تأثیر موسیقی بر جسم و جان آدمیان و درنهایت بر جامعه چندفرهنگی مالزی معاصر با توجه به دیدگاه‌های غزالی و جایگاه مهم او در تفکر دینی مسلمانان مالایی بررسی گردیده است.^{۸۴}

علاوه بر آن چه گفتیم شواهد ارادت و علاقه مالاییان به غزالی تا بدانجاست که بی‌اغراق می‌توان گفت پس از پیامبر اسلام (ص)، امام محمد غزالی مهم‌ترین جایگاه را فرهنگ اسلامی این منطقه از آن خود کرده است و سخنان او پس از قرآن و احادیث نبوی، مهم‌ترین منبع اندیشمندان مسلمان مالایی به‌شمار می‌رود. شوق زایدالوصف مالاییان به زیارت مقبره او در طوس، از دیگر نشانه‌های ارادت مسلمانان این منطقه به اوست. شایسته است مسئولان ذی‌ربط از این ظرفیت برای تقویت روابط فرهنگی میان ایران و جهان مالایی استفاده کنند.

۷. نتایج

شهرت غزالی در جهان مالایی تا اندازه زیادی به دلیل کتاب احیاء علوم الدین اوست، تا

داده است] میمنه و میسره او مانع باشد از آتش تا سوی بهشت رود (أبو حامد محمد بن محمد غزالی، احیاء علوم الدین، ترجمه موید الدین محمد خوارزمی، به کوشش حسین خدیو جم، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۷۳ ش، ج ۲، ص ۱۰۹-۱۱۰).

82. Watson Andaya, 21/93.

83. Cf. Nor Hasliza bt Faris and others, 21/21-25.

84. Cf. Jähnichen, 2 (9)/115-123.

جایی که می‌توان آن را دایرة المعارف رایج و معیاری برای اعتقادات دینی دانست. مکتب صوفیانه او که مبتنی بر بنیادهای کلام اشعری و متعهد به رعایت دقایق شریعت و ملتزم به راست‌کیشی بود، توانست بر دیگر گرایش‌های تصوف مانند مکتب ابن‌عربی که حمزه فنصوری و شمس‌الدین سوماترایی نماینده آن بودند، غالب آید. از این‌رو شاید بتوان گفت از آغاز سده نهم هجری که ولی سونگو فعالیت‌های تبلیغی خود را آغاز کردند، تحت تأثیر امام محمد غزالی، تصوف منطبق با شریعت در جهان مالایی موفق‌تر بوده‌است و معمولاً عالمان دینی نیز بیشتر طرف‌دار تصوف غزالی بوده‌اند. افزون بر این، تاز ابتدای گسترش تصوف در این منطقه تاکنون، فقهای مالایی قریباً همانند غزالی، خود از صوفیان بوده‌اند. از این‌رو مخالفتی با تصوف سازگار با شریعت نداشته‌اند. افزون بر این، نظام تعلیم و تربیت دینی نیز در جهان مالایی تا اندازه قابل ملاحظه‌ای تحت تأثیر اندیشه‌های کلامی و اخلاقی و عرفانی غزالی بوده‌است؛ در اندونزی و مالزی معاصر نیز هم‌چنان آثار غزالی به‌صورت گسترده مورد اقبال حوزه‌های دینی سنتی و حتی روشنفکران دینی قرار گرفته و در وجوه مختلف حیات دینی و اجتماعی این دو کشور تأثیرگذار بوده‌است. به‌طور خلاصه می‌توان گفت، غزالی یکی از بنیادهای فرهنگ و اندیشه اسلامی در جهان مالایی است و جایگاه خود را هم‌چنان تا سال‌ها حفظ خواهد کرد.

کتابشناسی

- دحلان، احمد بن زینی، سراج الطالبین: شرح علی منهج العابدین شرح العلامة السید علی منهج العابدین الی جنة رب العالمین للامام حجت‌الاسلام ابی حامد محمد بن محمد الغزالی، بیروت، لبنان، ۱۴۲۶هـ/ ۲۰۰۵م.
- عبدالرحمن بن سلیمان الأهدل، النفس الیمانی والروح الروحانی فی إجازة القضاة بنی الشوکانی، تحقیق عبد الله الحبشی، دار الصمیعی، الرياض، الطبعة الاولى، ۱۴۳۳هـ.

غزالي، أبو حامد محمد بن محمد، احياء علوم الدين، ترجمه مويد الدين محمد خوارزمي، به كوشش حسين خديوجم، انتشارات علمي و فرهنگي، تهران، ١٣٧٣ ش.
فليمباني، الشيخ عبدالصمد، هدايه السالكين في سلوك مسلك المتقين، كلتن، ٢٠١٦ م.

- Al-Attas, Syed Muhammad Naguib, *Some Aspect of Sufism: As Understood and Practiced Among the Malays*, Singapore, 1961.
- Idem, *the Mysticism of Hamzah Fansuri*, Kuala Lumpur, 1970.
- Idem, *a Commentary on the Hujjat al-Siddiq of Nur al-Din al-Raniri*, Ministry of Culture of Malaysia, Kuala Lumpur, 1986.
- Azra, Azyumardi, "Education, Law, Mysticism: Constructing Social Realities" in *Islamic civilization in the malay world*, Ed. By Mohd. Taib Osman, Kuala Lumpur, Dewan Bahasa dan Pustaka, 1997.
- Idem, *the Origins of Islamic Reformism in Southeast Asia: Networks of Malay-Indonesian and Middle Eastern Ulama in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Allen & Unwin And University of Hawai'i Press Honolulu, Australia, 2004.
- Idem, *Islam in Indonesian world: an account of institutional formation*, Indonesia, 1996.
- Denny, F.M. , "pesantren" in *Encyclopedia of Islam*, Second Edition, V.8, Leiden, 1995.
- Fealy, Greg. Hooker, Virginia. White, Sally , "Indonesia" in *Voices of Islam in Southeast Asia*, Compiled and Edited by Greg Fealy and Virginia Hooker, Singapore, Institute of Southeast Asian Studies, 2006.
- Feener, R. Michael, *Islam in world cultures, comparative perspectives*, Santa Barbara, 2004.
- Idem, "Abd al-Samad in Arabia": *Southeast Asian Studies*, 4(2): 2015, 259-277.
- Fox, James J., "Wali Songo" in *Southeast Asia: A Historical Encyclopedia from Angkor Wat to East Timor*, V.3, ed. Ooi Keat Gin, California, Santa Barbara, 2004.

- Gin, Ooi Keat, "Nuruddin Al-Raniri", in *Southeast Asia: A Historical Encyclopedia from Angkor Wat to East Timor*, V.3, ed. Ooi Keat Gin, California, Santa Barbara, 2004.
- Hamid, Ismail, "Kitab Jawi: Intellectualizing Literary Tradition", in *Islamic Civilization in the Malay World*, Ed. By Mohd. Taib Osman, Kuala Lumpur, Dewan Bahasa dan Pustaka, 1997.
- Hamka, *Tasawuf Modern*, Republika Penerbit, Jakarta, 2014.
- Hooker, Virginia, "Riau", in *Encyclopedia of Islam*, Second Edition, V.8, Leiden, 1995.
- Idem, "Gardens of Knowledge: from Bustan to Taman", in *Lost times and Untold Tales from The Malay World*. E.D by. Jan Van Der Putten, Singapore, NUS Press, 2009.
- Jähnichen, Gisa, "Al-Gahazali's Thoughts on the Effects of Music and Singing upon the Heart and the Body and their Impact on Present-Day Malaysian Society", *International Journal of Humanities and Social Science*, Vol. 2 No. 9: 2012.
- Khan, I. K., *Islam in Modern Asia*, New Delhi, 2006.
- Knysh, Alexander, *Islamic mysticism: a short history*, Brill, Leiden, 2000.
- Lapidus, Ira M., *A History of Islamic Societies*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999.
- Milner, A. C., "Islam and Muslim State" in: *Islam in South-East Asia*, Edited by M.B. Hooker, Brill, Leiden, 1983.
- Mohd Fakhruddin bin Abdul Mukti, "The Early Study of *Kalam* in the Malay World", *Jurnal Usuluddin*, Bil 28: 2008.
- Nor Hasliza bt Faris and others, "Psychological Intervention Effect by Imam Al-Ghazali": *IOSR Journal Of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS)*, Vol.21, December 2016.
- Official Website of International Islamic University Malaysia (2019)
in: <http://www.iiu.edu.my/institute/istac/academic>.

- Ricklefs, M.C., *a History of Modern Indonesia since 1200*, USA, 2008.
- Riddell, Peter G., *Islamic and The Malay-Indonesian World: Transmission and Responses*, C. Hurst & Co., United Kingdom, University of Hawaii press, Honolulu. U.S.A., 2001.
- Rinkes, D.A., *Nine Saints of Java*, Malaysian Sociological Research Institute, 1996.
- Said, Nurman, "The Significance of al-Ghazali and His works For Indonesian Muslims; A preliminary Study", *Studia Islamika*, 1996 (3):21-45.
- The Indonesia Reader: History, Culture, Politics*, E.D: Hellwig, Tineke and Tagliacozzo, Eric, Duke University Press, London, 2009.
- Van Bruinessen, Martin, "Controversies and polemics involving the Sufi orders in twentieth-century Indonesia" in *Islamic mysticism contested*. E.D. Fredrick de Jong and Bernd Radtke, Brill, Leiden, 1999.
- Watson Andaya, Barbara, "Gender, Islam and the Bugis Diaspora In Nineteenth and Twentieth-Century Riau", *sari* (21): 2003.
- Wheatley, P., "Indonesia: I.—Geography". *Encyclopedia of Islam*, Second Edition.V.3, Brill, Leiden, 1986.